

GRZEGORZ DYBOWSKI
Warszawa

ZMIANY JAKOŚCIOWE W ŚWIATOWYM SYSTEMIE ŻYWNOŚCIOWYM

Problemy związane z efektywnością światowego systemu żywnościowego od dawna były ważnym tematem rozważań naukowych. Już w końcu XVI w. włoski myśliciel Giovanni Botero¹ twierdził, że ludzkość cechuje nieograniczona zdolność do zwiększania swej liczebności, co w długim okresie zagraża jej bezpieczeństwu żywnościowemu. Jego tezy, wraz z teorią zmniejszających się zasobów ziemi Turgota², stały się podstawą teorii przeludnienia stworzonej prawie dwieście lat później przez Thomasa Malthusa³. Dowodził on, że stale zwiększająca się liczba ludności na świecie, przy ograniczonej podaży ziemi, powoduje spadek wydajności pracy w rolnictwie. Produkcja żywności nie nadąga za przyrostem populacji, a więc nieuchronny jest stan przeludnienia i niedożywienia, a redystrybucja dochodów skutkuje tylko dalszym zwiększaniem populacji, a nie poprawą jakości życia (tzw. pułapka maltuzjańska).

Teoria Malthusa traciła na znaczeniu wraz z rozwojem postępu technologicznego i industrializacją rolnictwa. Procesy te przyczyniały się do wzrostu produkcji żywności w przeliczeniu na jednego mieszkańca, mimo rosnących dochodów i malejących zasobów naturalnych. Jednak w wielu krajach rozwijających się dzisiejsze relacje społeczno-ekonomiczne są nadal zbliżone do modelu maltuzjańskiego. Stąd pojawiło się wiele teorii neomaltuzjańskich, które wyznaczały „granice wzrostu”, negując możliwość nieustannego wzrostu gospodarczego, stanowiącego jedną z podstaw ekonomii neoklasycznej. Krytycy takiego podejścia podkreślali jednak, że ludzkość obdarzona została szczególną cechą, jaką jest inteligencja. Dzięki temu, w warunkach wolności osobistej i gospodarczej, zmniejsza się zależność rozwoju od nieodnawialnych zasobów, a wzrost liczby ludności oznacza także powiększanie kapitału ludzkiego, który przyspiesza postęp cywilizacyjny.

Podejście takie prowadziło już bezpośrednio do teorii konwergencji, która jest przeciwieństwem teorii Malthusa. Ponieważ większość państw wysoko rozwiniętych zdołała uniknąć pułapki maltuzjańskiej głównie dzięki postępowi technicznemu i technologicznemu w rolnictwie oraz zwiększaniu jego kapitałochłonności, zakła-

---

¹ G. Botero, *Relationi Vniversali*, Vicenza appresso gli heredi di Perin libraro, 1595.

² A.R.J. Turgot, *Idea of Progress*, Centre d'Histoire de la Pansée Économic de l'Universite Paris, 1769.

³ T. Malthus, *An essay on the principle of population*, Oxford 1788.

dano, że przepływy kapitałowe między państwami mogą w sposób naturalny wyrównywać poziomy życia, tym bardziej że kraje słabiej rozwinięte wykazują większą konkurencyjność pod względem czynnika pracy. Niektórzy ekonomiści, m.in. S. Kuznietz⁴, uznawali więc, że może to być podstawą tzw. efektu doganiania. Jednak inni, jak P. Romer⁵ reprezentują odmienne podejście, twierdząc, że w miarę wzrostu gospodarczego różnice między krajami pogłębiają się, ponieważ kapitał przynosi największe efekty tam, gdzie już wcześniej był inwestowany. H. Ribbins⁶ dowodzi, że proces stałego wypierania rolnictwa pracochłonnego przez energochłonne doprowadził do powstania systemu żywnościowego, który jest kapitałochłonny, faworyzuje wielki, dotowany agrobiznes, marginalizuje drobnych producentów rolnych i prowadzi w konsekwencji do uzależnienia dostępu coraz większej liczby ludności świata do żywności od dochodów z pracy najemnej. Jest to podstawową przyczyną utrzymywania się silnego zróżnicowania poziomu gospodarczego między krajami, a także zjawiska głodu i niedożywienia w skali światowej, mimo że jego absolutny poziom maleje.

Teorie zajmujące się problemem nierówności społecznej reprezentują dwa skrajnie odmienne punkty widzenia. Przedstawiciele teorii stratyfikacji społecznej uznają nierówność społeczną za konieczny imperatyw życia zbiorowego⁷. Teoria ta zasadza się na twierdzeniu, że różne zawody (zajęcia) w różny sposób przyczyniają się do zaspokajania potrzeb funkcjonalnych społeczeństwa. Wymagają też różnych zdolności i wysiłku, a także różnych kosztów i wyrzeczeń poniesionych w procesie kształcenia tworzącego kompetencje. Określone przywileje przypisane wyższym kompetencjom (lepsze zarobki, prestiż, władza) to wynagrodzenie za nabywanie wyższych kompetencji, a jednocześnie bodziec do podejmowania takiego wysiłku. Następstwem tego są nierówności społeczne. Z kolei zwolennicy teorii genetycznej twierdzą, że nowoczesny podział pracy czyni różne kompetencje, tj. wykonywane zawody i prace komplementarnymi, a za powód do wkładu pracy uznają nie tylko oczekiwanie zysku finansowego, ale także potrzebę twórczą czy emocjonalną satysfakcję⁸. Teoria akumulacji przewag, zwana też teorią konfliktu, mówi o dziedziczeniu pozycji społecznej. Efektem tego jest bogacenie się bogatych i biednienie biednych w miarę upływu czasu. Dziedziczone są bowiem nie tylko przywileje, które otwierają drogę do dalszego rozwoju, ale także alkoholizm, ubóstwo czy zniewolenie. Miejsce startu określa też tzw. kapitał kulturowy, tj. nawyki, sposób zachowania się, gust, asertywność, nastawienie wobec ryzyka, a także kapitał społeczny, tj. znajomości, kontakty, powiązania rodzinne i towarzyskie.

---

⁴ S. Kuznietz, *Modern economic growth. Rate, structure and spread*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1966.

⁵ P. Romer, *Dynamic Competitive Equilibria with Externalities increasing returns on bounded growth*. University of Chicago, 1983; *Increasing Returns and Long-Run Growth*. „Journal of Political Economy”, 1986.

⁶ R.H. Ribbins, *Globalne problemy a kultura kapitalizmu*. Pro Publico, Poznań 2009.

⁷ K. Davis, W. Moorev, *Some principles of stratification*. „American Sociological Review” No 10, 1945.

⁸ Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*. PWN, Warszawa, 2006.

Celem artykułu jest identyfikacja zmian jakościowych zachodzących w globalnym systemie żywnościowym, rozumianych jako przybliżanie się do realizacji celów Agendy 2030. Podejście do rozwiązywania światowego problemu żywnościowego uległo w ostatnim czasie zasadniczej zmianie. Obecnie odchodzi się bowiem od koncentrowania działań na stronie podażowej, tj. na sektorze rolnym jako dostawcy surowców żywnościowych, na rzecz większej uwagi przykładanej do pozycji konsumentów, a szczególnie poprawie ich wyżywienia nie tylko w aspekcie ilościowym, ale także jakościowym. Jakkolwiek zagadnienia dotyczące zmian jakościowych w światowych systemach żywnościowych są bardzo skomplikowane i wielopłaszczyznowe, to jednak dla potrzeb tego krótkiego z konieczności opracowania uznano, że przybliżanie się do realizacji celów Agendy 2030 ONZ z 2015 r. przyczynia się do takich pozytywnych przemian w wyżywieniu światowej populacji. Założenia Agendy 2030, oprócz celów wyraźnie żywnościowych, takich jak likwidowanie ubóstwa i głodu we wszystkich jego formach, zapewnienie trwałego bezpieczeństwa żywnościowego, dostępu do wody oraz zdrowego życia wszystkim niezależnie od płci i wieku, obejmują także cele decydujące o jakości życia. Można tu wymienić dostęp do edukacji i stałego kształcenia, zapewnienie równości płci i wzmocnienie praw kobiet, wspieranie zrównoważonego, inkluzyjnego wzrostu gospodarczego, budowanie elastycznej struktury społecznej, wspieranie wzorców zrównoważonej produkcji i konsumpcji, przeciwdziałanie negatywnym zmianom klimatu, ochronę lokalnych ekosystemów i bioróżnorodności.

W analizie zastosowano metodę obserwacji pośredniej, opierając się na informacji zgromadzonej przez kompetentne instytucje. Wykorzystano bazy danych Organizacji ds. Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), *Human Development Programme* oraz *World Food Programme*.

Jeśli przyjąć, że podstawowym i zarazem nadrzędnym celem światowego systemu żywnościowego jest zapewnienie globalnej populacji odpowiedniego wyżywienia, to miarą osiągnięcia tego celu jest bez wątpienia skala głodu i niedożywienia na świecie. Przez odpowiednie wyżywienie rozumie się nie tylko dostarczanie w diecie niezbędnej ilości energii i białka, ale także jej zbilansowanie pod względem składników pokarmowych, tak aby zapewniała właściwy rozwój fizyczny i psychiczny. Podejście takie ujmuje więc niezbędne przemiany systemu żywnościowego o charakterze jakościowym. Mimo dużego postępu, jaki dokonał się w ostatnich dziesięcioleciach, cel ten nie został jak dotąd osiągnięty. Ponad 815 mln ludzi nadal głoduje, a co trzeci mieszkaniec Ziemi jest niedożywiony lub ma nieodpowiednią dietę. Problem nie dotyczy wyłącznie krajów ubogich. Coraz większym wyzwaniem staje się też przyrost światowej populacji, która liczy obecnie 7,3 mld osób i według prognoz FAO, w 2050 r. ma się zwiększyć do 9,8 mld. Dla jej wyżywienia niezbędny będzie wzrost produkcji rolnej o ok. 50%. Głód i nieodpowiednie odżywianie nie są jednak wynikiem niedostatecznej produkcji żywności, ich najczęstszą przyczyną nie są nawet klęski żywiołowe, ale przede wszystkim czynniki ekonomiczne: bezrobocie, wysokie ceny żywności, ograniczony dostęp do ziemi i innych środków produkcji rolnej oraz niewłaściwy sposób dystrybucji żywności.

Problemy dotyczące dystrybucji żywności, będącej jednym z podstawowych elementów systemu żywnościowego, mają zasadnicze znaczenie dla przemian jakościowych w wyżywieniu światowej populacji. Przyczyny utrzymującego się zjawiska głodu i niewłaściwego odżywiania mają przede wszystkim charakter ekonomiczny i wynikają z niedostatecznej siły nabywczej ludności w wielu krajach, a także z kurczącego się nierynkowego dostępu do żywności, wody i ziemi. Według oceny *Human Development Program ONZ*, ok. 20% ludności świata kontroluje 80% globalnego bogactwa. Transnarodowe koncerny żywnościowe stanowią swoistą służbę między ogromną liczbą producentów i konsumentów żywności, decydując o wielkości podaży surowców żywnościowych, ich alokacji i cenach. Firmy takie są nastawione na pozyskiwanie i utrzymywanie konsumentów o standardowych preferencjach. Przyczynia się to do upodabniania się wzorców spożycia i separacji konsumpcji od miejsc i tradycji lokalnych, ale także do zmniejszania bioróżnorodności w produkcji i konsumpcji surowców żywnościowych. Sposób dystrybucji produktów żywnościowych w ujęciu regionalnym przedstawia tabela 1.

Tabela 1

Udział różnych form handlu detalicznego żywnością w ujęciu regionalnym (%)

Formy handlu	Ameryka Płn.	Europa	Azja i Pacyfik	Środkowy Wschód i Afryka	Ameryka Łacińska
Supermarket	41	25	11	32	13
Hipermarkety	32	24	18	1	11
Sklepy tradycyjne	-	8	38	44	34
Sklepy całodobowe	20	5	6	3	1
Małe market	-	18	13	4	18
Drogerie	5	2	4	7	7
Dyskonty	2	13	-	-	-
Bary i kioski	-	1	3	5	12
Inne	-	4	7	4	4

Źródło: za *The Nielsen Company*, 2015

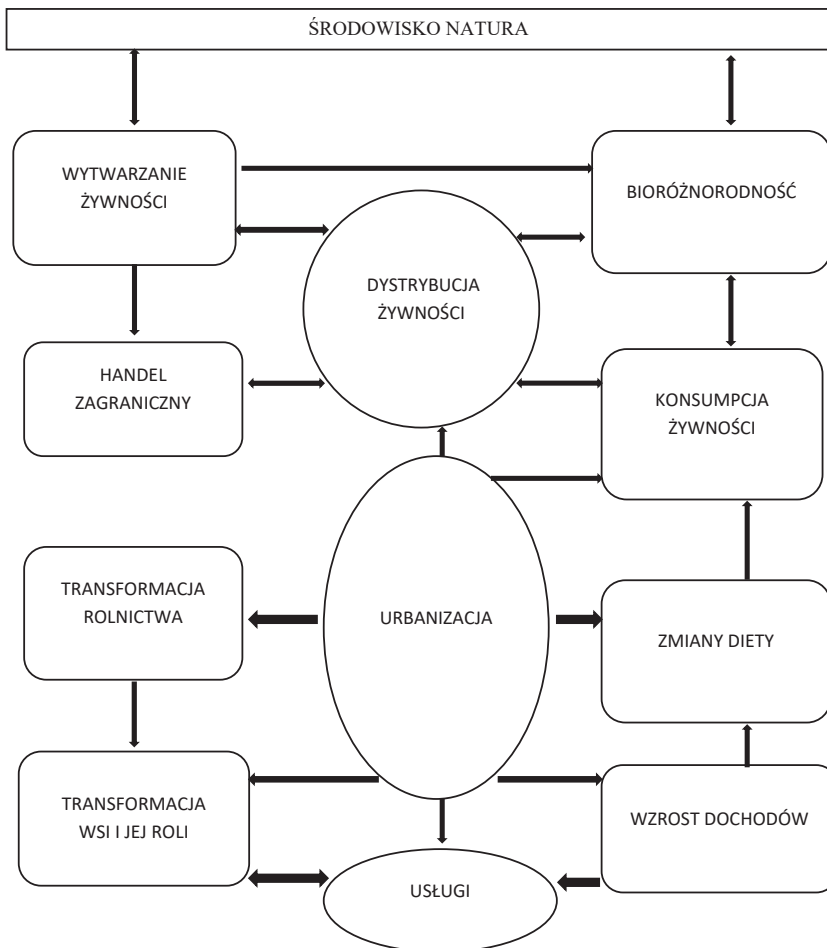
Zdając sobie sprawę z wyzwań, przed jakimi stoi społeczność światowa w walce z tym problemem, 193 państwa członkowskie ONZ podjęły we wrześniu 2015 r. podczas Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku zobowiązanie do likwidacji głodu i poprawy jakości wyżywienia do 2030 r., przyjmując dokument pod nazwą *Agenda 2030*. Zasady i sposób finansowania tej inicjatywy z funduszy krajowych, prywatnych i pomocowych zostały ustalone w tym samym roku na konferencji w Adis Abebie. Przyjęte w *Agendzie 2030* podejście do tworzenia zrównoważonego systemu żywnościowego wynika z przekonania o niezbywalnym prawie każdego człowieka do odpowiedniej żywności, a nowa wizja zrównoważonego roz-

woju opiera się na tzw. 5 P, a mianowicie: *people* (ludzie), *planet* (planeta), *prosperity* (dobrobyt), *peace* (pokój) oraz *partnership* (partnerstwo).

Przez system żywnościowy rozumie się zwykle wszelkie ekosystemy i działania zaangażowane dla produkcji, przetworzenia, dystrybucji i konsumpcji żywności, a także nakłady niezbędne dla prowadzenia takich działań oraz pozytywne i negatywne efekty, które one generują. Według podejścia reprezentowanego przez *FAO*, systemy żywnościowe tworzą ludzie, instytucje i procesy, za pomocą których żywność przemieszczana jest w łańcuchu zaopatrzeniowym od producentów do konsumentów. Schemat takiego systemu pokazano na rys. 1.

Rysunek 1

Schemat systemu żywnościowego

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów *Committee on World Food Security*.

Na system żywnościowy składają się trzy podstawowe elementy:

1. łańcuch zaopatrzeniowy obejmujący segment produkcji surowców żywnościowych, ich przetwórstwa, transportu, dystrybucji i logistyki oraz samej konsumpcji żywności;

2. tzw. kontekst żywnościowy, na który składają się typy rolnictwa zaangażowane w wytwarzanie produktów rolnych, dostępna technologia, informacja, promocja i reklama, ale także aspekty społeczno-kulturowe związane z produkcją i konsumpcją żywności oraz relacje miasto-wieś;

3. konsument, a konkretnie jego zachowania i wybory dotyczące żywności, forma dostępu do niej oraz alokacja żywności w gospodarstwie domowym, preferencje smakowe i kulturowe, a także wybory wynikające z całego kontekstu żywnościowego.

Biorąc pod uwagę powyższe elementy, możemy wyróżnić trzy podstawowe typy systemów żywnościowych: tradycyjny, mieszany (nazywany też systemem zrestrukturyzowanym) oraz nowoczesny albo inaczej zindustrializowany. Cechy charakterystyczne poszczególnych systemów żywnościowych pokazano w tabeli 2.

Tabela 2

Cechy różnych typów systemów żywnościowych

Wyszczególnienie	Systemy żywnościowe		
	tradycyjny	zrestrukturyzowany	zindustrializowany
Udział rolnictwa w PKB	wysoki	średni	niski
Urbanizacja	niski poziom	postępujący proces	wysoki poziom
Typ rolnictwa	tradycyjne o niskich nakładach	modernizacja, specjalizacja, rosnące zużycie nakładów	uprzemysłowione, nakładochłonne, efekty zewnętrzne
Skup surowców rolnych	przez tradycyjne rynki	przez regulowane rynki	zarządzanie łańcuchami
Przetwórstwo	mały sektor przetwórczy	rozwijające się przetwórstwo kreuje zatrudnienie także na wsi	duży sektor przetwórczy, także na eksport
Bezpieczeństwo	brak przejrzystości	poprawa jakości, publiczne i prywatne standardy	prywatne standardy, publiczna odpowiedzialność
Konsumpcja żywności	niskoprzetworzona, sezonowa, z własnej produkcji lub nieformalnego rynku	produkty przetworzone i gotowe do spożycia, rozwój jakości, marek i reklamy	produkty o wyższej wartości dodanej i dłuższym cyklu życia, dualizm
Handel detaliczny	mała skala, targowiska	Rynki nieformalne i formalne, penetracja przez sieci supermarkety	rozpowszechnione sieci detaliczne, agresywna reklama
Przykłady państw	Butan, Kenia, Zambia, Uganda, Mozambik	Indie, Chiny, Meksyk, Honduras, Wietnam, Brazylia	USA, UE, Australia

Źródło: *World development report 2008*, Bank Światowy, Waszyngton 2008.

W tradycyjnym systemie żywnościowym rolnictwo oparte jest przede wszystkim na wykorzystaniu czynnika ziemi i prostej pracy. Ma ono wysoki udział w tworzeniu PKB i w zatrudnieniu. Niskoprzetworzona, często sezonowo produkowana żywność pochodzi głównie z produkcji na samozaopatrzenie lub z zakupów dokonywanych na lokalnym, nieformalnym rynku, na którym sprzedawcami są głównie producenci rolni. Również skup produktów rolnych dla potrzeb małego sektora przetwórczego odbywa się przez tradycyjne rynki. Łańcuch zaopatrzeniowy jest więc krótki, a skala handlu niewielka, sprzedawane są bowiem przede wszystkim nadwyżki ponad własne potrzeby rolników. Brak też na takim rynku formalnych, transparentnych norm jakościowych.

W systemie mieszanym, w którym obok tradycyjnych nieformalnych rynków funkcjonują też rynki formalne, zaczynają pojawiać się bardziej zróżnicowane struktury rynkowe. Udział rolnictwa we wzroście gospodarczym zmniejsza się, ale postępujący proces urbanizacji wymusza modernizację sektora rolnego. Obok ziemi i pracy zwiększa się zużycie innych nakładów, także kapitałowych. Produkcja ulega stopniowemu uproszczeniu, a w następnej fazie postępuje proces specjalizacji. Rozwija się przetwórstwo surowców rolnych, co przyczynia się do powstawania nowych miejsc pracy i generowania nowych dochodów. Wraz z przemysłem spożywczym pojawia się ekonomika skali w rolnictwie. Poprawia się jakość żywności. Stopniowo wprowadzane są publiczne, a także prywatne standardy jakościowe. Wydłuża się łańcuch zaopatrzeniowy, rozszerza się asortyment żywności, także o produkty gotowe do spożycia, które jednak są relatywnie drogie. Dostępne są produkty importowane, często tańsze od oferty krajowej. Coraz większą rolę pełni promocja i reklama. Pojawia się – głównie w miastach – penetracja detalicznych rynków żywnościowych przez supermarkety.

Nowoczesny system żywnościowy oparty jest na uprzemysłowionym sektorze rolnym o wysokim zużyciu specjalistycznych nakładów. Dostarcza on dużej produkcji surowców rolnych, ale generuje też negatywne efekty zewnętrzne. W procesie zarządzania długimi łańcuchami wartości wykorzystywane są długookresowe kontrakty i wertykalna integracja poszczególnych ogniw. Często eliminuje to drobnych lokalnych producentów rolnych. Następuje marginalizacja wielu lokalnych rolników o małej skali produkcji. Przetwórstwo żywności jest silnie rozwinięte, wydłuża się cykl przydatności produktów żywnościowych. Jednocześnie postępuje silna segmentacja rynku żywnościowego, w zależności od wielkości dochodów będących w dyspozycji konsumentów. Wzmocnieniu ulega pozycja wielkich sieci detalicznych zdolnych do kreowania globalnych wzorców konsumpcji.

Zmiany strukturalne (tzw. transformacja strukturalna) zachodzące w światowej gospodarce wywierają silny wpływ na przechodzenie od jednego do drugiego systemu żywnościowego. W przeszłości przejście od gospodarki opartej na rolnictwie do opartej na przemyśle, a następnie na usługach wiązało się z intensywnym procesem industrializacji. Przemysł angażował siłę roboczą uwalnianą z niskoproduktywnego rolnictwa, a industrializacja była jednocześnie głównym czynnikiem sprawczym przemian zachodzących w rolnictwie i na wsi. Skutkowały one nasiloną migracją ludności ze wsi do miast w poszukiwaniu wyższych

dochodów i lepszych warunków życia i wzmacniały procesy urbanizacji. Zmiany w udziałach głównych sektorów gospodarki w zatrudnieniu w ujęciu regionalnym pokazuje tabela 3.

Tabela 3
Udział głównych sektorów w zatrudnieniu (%)

Regiony	Usługi		Przemysł		Rolnictwo	
	1990-99	2000-10	1990-99	2000-10	1990-99	2000-10
ŚWIAT	47	53	24	22	29	25
Płd.-Wsch. Azja i Pacyfik	36	43	21	21	43	35
Wsch. Europa i Cent. Azja	38	46	27	22	35	31
Ameryka Łac. i Karaiby	59	60	23	21	18	19
Środk. Wsch. i Płn. Afryka	48	53	27	25	24	22
Afryka Subsaharyjska	34	41	21	17	45	42
Kraje o wys. dochodach	64	69	29	26	7	5

Źródło: *The future of food and agriculture. Trends and challenges*, CFS 2017.

W krajach Azji Południowo-Wschodniej jedna osoba pracująca w rolnictwie wytwarzała w latach 2000-2010 średnio o 23% więcej wartości dodanej niż w latach 1990-1999. W krajach Wschodniej Europy i Centralnej Azji dynamika ta była wyższa i wynosiła 45%, wobec 44% w krajach o wysokich dochodach. W państwach Afryki Subsaharyjskiej wartość dodana na jednego pracującego w rolnictwie zmniejszyła się w tym samym okresie o ok. 5%, w Afryce Środkowej i Północnej o 48%, a w Ameryce Łacińskiej i na Karaibach aż o 59%. Jednocześnie w krajach o wysokich dochodach w okresie 2000-2010 jeden pracujący w rolnictwie wytwarzał średnio o ponad cztery razy wyższą wartość dodaną niż w Azji Południowo-Wschodniej, o ok. 7 razy wyższą niż w Ameryce Łacińskiej i w Środkowo-Wschodniej i Północnej Afryce, prawie 10 razy większą niż w Europie Wschodniej i Azji Centralnej i 13,5 razy większą niż w Afryce Subsaharyjskiej. Odzwierciedla to utrzymujące się geograficzne różnice w produktywności pracy w tym sektorze gospodarki. Wartość dodana na jednego pracującego w przemyśle w krajach o wysokich dochodach była 6-8-krotnie wyższa niż w krajach o niskich dochodach, a w usługach 8-9-krotnie wyższa.

Między latami 2000-2010 a 1990-1999 nastąpił znaczący postęp, wyrażający się w zmniejszeniu różnicy między poziomami wartości dodanej wytwarzanej przez jednego pracującego w krajach o wysokich i niskich dochodach, odnotowany w usługach i w przemyśle w Afryce Środkowo-Wschodniej i Północnej oraz w przemyśle w Azji Południowo-Wschodniej i w Afryce Subsaharyjskiej, natomiast w rolnictwie różnice pogłębiły się jeszcze na niekorzyść państw o niskich dochodach, najbardziej w Afryce i w Ameryce Łacińskiej. W Europie Wschodniej i Azji Centralnej proporcje te nie zmieniły się.

Warto zauważyć, że przyrost produktywności pracy w przemyśle i w usługach w regionie Azji następował jednocześnie z takim przyrostem w rolnictwie. W Afryce i Ameryce Łacińskiej rosnącej produktywności pracy w przemyśle i usługach towarzyszył jej spadek w rolnictwie. W krajach o wysokich dochodach przyrost produktywności pracy w rolnictwie wyprzedzał znacząco jej dynamikę w przemyśle i usługach. Tłumaczy to spadek zatrudnienia w rolnictwie w tych krajach do ok. 5% w okresie 2000-2010 i wzrost zatrudnienia w usługach do 69%. Udział przemysłu w zatrudnieniu zmniejszył się do 26%, co dowodzi spowolnienia procesu industrializacji i zmniejszenia roli przemysłu w absorpcji siły roboczej uwalnianej z rolnictwa. Spadek taki miał miejsce we wszystkich regionach z wyjątkiem Azji Południowo-Wschodniej i Pacyfiku. Zmiany wartości dodanej na jednego pracującego w podstawowych sektorach gospodarki w ujęciu geograficznym prezentuje tabela 4.

Tabela 4

Wartość dodana na 1 pracującego według głównych sektorów (w tys. USD)

Regiony	Usługi		Przemysł		Rolnictwo	
	1990-99	2000-10	1990-99	2000-10	1990-99	2000-10
ŚWIAT	22,7	26,3	24,6	30,5	11,4	13,4
Płd.-Wsch. Azja i Pacyfik	6,6	7,3	7,2	9,8	5,6	6,9
Wsch. Europa i Cent. Azja	7,9	8,1	6,9	9,3	2,0	2,9
Ameryka Łac. i Karaiby	7,8	8,3	10,8	11,1	10,1	4,1
Środk. Wsch. i Płn. Afryka	4,1	6,7	4,7	8,8	7,5	3,9
Afryka Subsaharyjska	6,0	6,2	6,4	8,1	2,2	2,1
Kraje o wys. dochodach	50,5	55,2	53,6	63,0	19,5	28,0

Źródło: *The future of food and agriculture. Trends and challenges*, CFS 2017.

Mimo że rolnictwo w krajach o niskich dochodach jest mało konkurencyjne w skali globalnej, nadal stanowi w tych krajach ważne źródło zatrudnienia i dochodów. Praca w rolnictwie pozwala też zaspokajać podstawowe potrzeby bytowe, w tym także żywnościowe (samozaopatrzenie). Praca w przemyśle, a zwłaszcza w sektorze usług, wytwarza dobra, na które popyt jest wynikiem potrzeb wyższego rzędu, a więc jest silniej uzależniony od uzyskiwanych dochodów. Coraz bardziej zaawansowane technologie powodują, że sektory te zgłaszają zapotrzebowanie na pracę wyżej kwalifikowaną, a więc decyduje o ich rozwoju nie prosta siła robocza, ale kapitał ludzki.

Zwiększanie zatrudnienia w sektorach o wyższej produktywności, przy równoczesnej intensyfikacji samego rolnictwa, przynosiło efekt w postaci szybszego wzrostu gospodarczego, większej podaży żywności i rozszerzenia rynków dzięki rozwojowi handlu zagranicznego. Przyczyniało się to do redukcji skrajnego ubóstwa oraz liczby głodujących. Z drugiej jednak strony nasilały się negatywne środowiskowe i społeczne efekty zewnętrzne. Były one związane z nadmiernym obciążeniem

żaniem środowiska naturalnego, uzależnieniem dostępu do żywności, szczególnie w krajach o niskich dochodach lub monokulturze rolnej, od jej importu z rynku światowego, a także z niewłaściwym odżywianiem się. Taka niezdrowa dieta była przede wszystkim następstwem przejmowania zunifikowanych wzorców konsumpcji, kreowanych przez agresywny marketing wielkich ponadnarodowych korporacji żywnościowych. Obok głodu i niedożywienia, coraz częściej pojawiało się zjawisko nadwagi i otyłości, stanowiące zagrożenie dla zdrowia ludności nie tylko w krajach o wysokich dochodach, ale także w krajach rozwijających się i najmniej rozwiniętych.

W miarę ewoluowania systemu żywnościowego następowały zmiany zachodzące w wykorzystaniu głównych czynników sprawczych rozwoju światowego rolnictwa. Przejście od rolnictwa naturalnego bazującego na wykorzystaniu głównego czynnika wytwórczego, jakim jest ziemia, do rolnictwa intensywnego o dużych nakładach kapitału, wody i energii, skutkowało osłabieniem pozycji tradycyjnego rolnika. Nie był on bowiem zdolny do zaangażowania odpowiedniego kapitału dla sfinansowania nowoczesnej technologii⁹. Prowadziło to do upadku wielu drobnych gospodarstw rolnych. Wzrost zużycia energii w rolnictwie wiązał się ze znacznym spadkiem produktywności nakładów energetycznych¹⁰. Postęp techniczny w rolnictwie prowadził do zastępowania siły roboczej przez maszyny, co oznaczało dalszy wzrost zapotrzebowania na energię i kapitał.

Takie mechanizmy przemian w rolnictwie, a szczególnie zastępowanie rolnictwa pracochłonnego przez kapitałochłonne, skutkowało zwiększaniem ukrytego bezrobocia na wsi i prowadziło do wzrostu migracji ze wsi do miast w poszukiwaniu pracy poza rolnictwem. Wymuszały też transformację tego sektora, tj. przejście od rolnictwa w dużym stopniu pomocniczego, zaspokajającego lokalne potrzeby, do rolnictwa komercyjnego o silnie zróżnicowanych systemach produkcji, nastawionego na sprzedaż wytworzonych surowców. Związany z tym rozwój ekonomiki skali i zaawansowania technologicznego sprzyjał jego integracji ekonomicznej z innymi sektorami gospodarki, a także z rynkiem międzynarodowym. To z kolei otwierało lokalne rolnictwo na skutki szoków wynikających z globalizacji procesów gospodarczych, a krajowych konsumentów uzależniało od importu żywności z rynku światowego. Dynamikę tego procesu pokazuje rysunek 2.

Widać wyraźnie, że po 2002 r. dynamika globalnego importu rolnego na jednego mieszkańca w ujęciu wartościowym uległa silnemu przyspieszeniu i znacząco wyprzedzała tempo wzrostu produkcji rolnej *per capita*. Rodziło to określone zagrożenia, tym większe, im bardziej zawodne okazywały się próby globalnego regulowania międzynarodowego handlu rolnego podjęte w ramach kolejnej rundy rokowań pod auspicjami Światowej Organizacji Handlu (*WTO*).

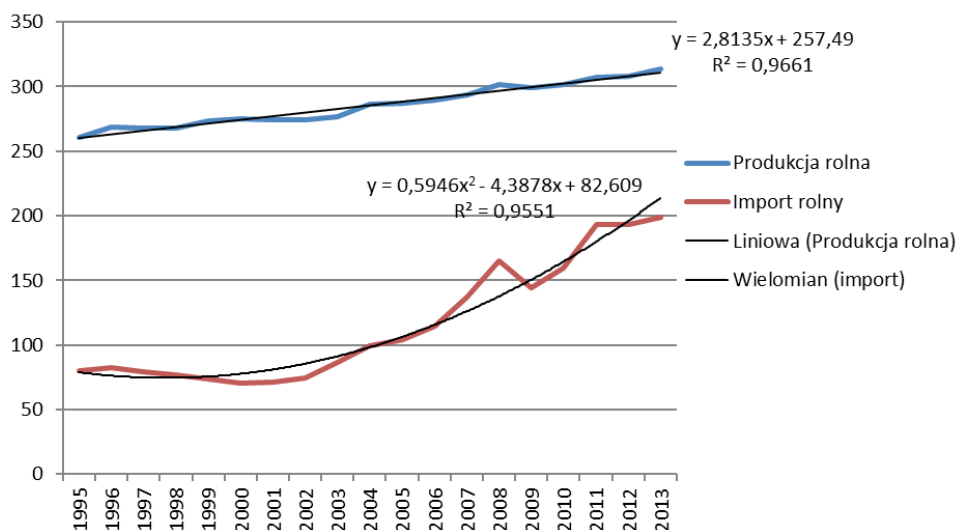
---

⁹ E. Schusky, *Culture and Agriculture. An Ecological Introduction to Traditional and Modern Farming Systems*, Greenwood Press, New York.

¹⁰ R. H. Ribbins, *Globalne problemy...*

Rysunek 2

Globalna produkcja rolna i import rolny w USD na mieszkańca

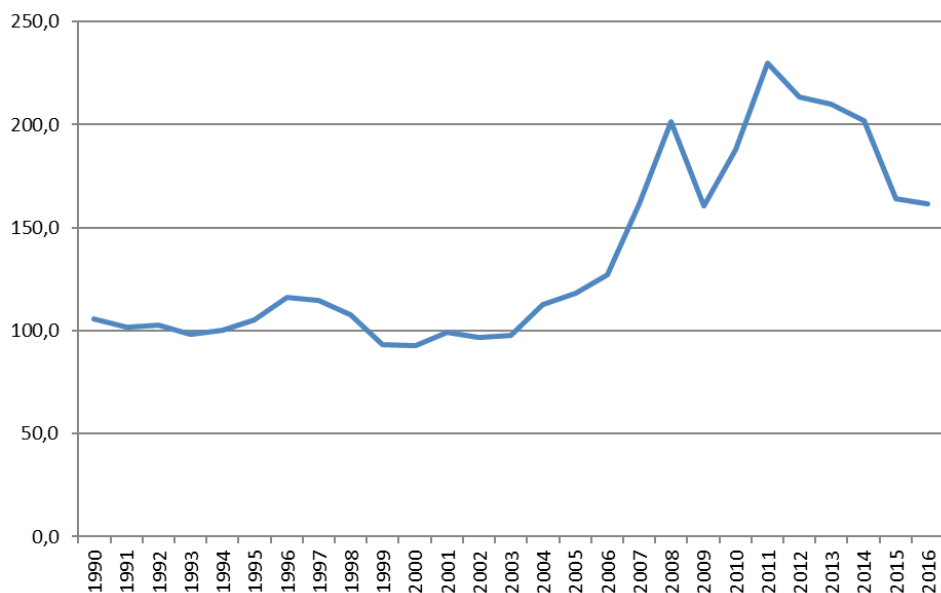
Źródło: dane FAO.

Dotychczasowa transformacja rolnictwa oparta na intensyfikacji skali produkcji i rosnącej eksploatacji ekosystemów oraz zasobów naturalnych skutkowałą postępującą degradacją gleb, które musiały być coraz bardziej zasilane nakładami płonotwórczymi, a także wód i lasów. Takie rolnictwo, szczególnie produkcja zwierzęca, ma też znaczący udział w całkowitej emisji gazów cieplarnianych. Przyszła transformacja tego sektora musi więc uwzględniać z jednej strony konieczność zaspokojenia rosnących potrzeb wyżywnieniowych związanych z rozwojem światowej populacji i zapewnieniem jej możliwości realizacji swych praw do wartościowej żywności, z drugiej – ograniczone zasoby naturalne, które będą dostępne dla rolnictwa. Źródłem przyrostu podaży żywności w danym kraju nie mogą być głównie globalni, wyspecjalizowani i wysokoproduktywni wytwórcy, ale przede wszystkim własne gospodarstwa rolne, które oprócz zaopatrywania mieszkańców w surowce żywnościowe, pełnią jeszcze wiele ważnych funkcji środowiskowych, krajobrazowych, społecznych i kulturowych, decydujących o zrównoważonym rozwoju wsi i rolnictwa. Lokalne rolnictwo musi więc pozostać ważnym segmentem systemu żywnościowego.

Kryzysy 2008 i 2011 r. zmieniły sposób podejścia do rozwoju rolnictwa i roli międzynarodowego rynku jako źródła uzupełnienia własnej podaży żywności w wielu krajach. Silny i raptowny wzrost cen surowców rolnych na światowym rynku podważył zaufanie do tego rynku krajów uzależnionych od importu żywności. Jednocześnie ponownie nasiliły się dążenia do rozwoju własnej produkcji żywności i do ochrony własnych producentów przed skutkami globalizacji obrotów surowcami rolnymi. Kiedy rosną ceny tradycyjnych paliw, wiele z tych produktów staje się surowcami

energetycznymi. Nasila się też wówczas konkurencja o ziemię między sektorami żywnościowym i energetycznym. Dynamikę cen detalicznych żywności w latach 1990-2016 pokazano na rysunku 3.

Rysunek 3
Indeks cen żywności (FAO) 2002-2004=100

Źródło: dane FAO.

Transformacja rolnictwa wiąże się ściśle z procesami urbanizacji, które mają też szczególny wpływ na przemiany zachodzące w systemach żywnościowych. W 1950 r. w miastach mieszkało ok. 30% światowej populacji. Szacuje się, że między 2010 a 2050 r. liczba mieszkańców miast zwiększy się o 75% i stanowiąc już oni będą 66% całej światowej populacji. Obecnie tylko w Afryce i w Azji przeważa ludność wiejska, ale i na tych kontynentach w 2050 r. stanowić ona będzie mniej niż połowę całej populacji: 44% w Afryce i 36% w Azji. Popyt ludności miast coraz silniej decydować więc będzie o strukturze produkcji rolnej i sposobie jej dystrybucji i konsumpcji, a więc o systemie żywnościowym. Trzeba wyraźnie zaznaczyć, że kształtuje się miejski kontekst systemu żywnościowego. Wywiera on coraz większy wpływ na jakość wyżywienia i dostęp do żywności. Nowoczesny system żywnościowy charakteryzuje się w tym zakresie dualizmem: z jednej strony obejmuje rozwinięte rynki żywnościowe o dużej gamie asortymentowej stale dostępnych fizycznie i wygodnych w przygotowaniu produktów spożywczych, z drugiej – tzw. pustynie żywnościowe spowodowane brakiem dostępności ekonomicznej.

Migracje ludności ze wsi do miast pociągają za sobą oderwanie spożycia żywności od lokalnej produkcji na samozaopatrzenie i niemal całkowite uzależnienie

jej pozyskiwania od możliwości zakupu. Jednocześnie jednak oznacza to odejście od tradycyjnych wzorców kulturowych w produkcji i spożyciu żywności, do których przystosowane były organizmy konsumentów i przyjęcie diety oferowanej przez nowe, obce modele konsumpcji. Urbanizacja to zwykle także nagłe przejście od tradycyjnego do mieszanego, bądź nowoczesnego systemu żywnościowego, ze wszystkimi jego konsekwencjami pozytywnymi i zagrożeniami.

Proces urbanizacji wiąże się ściśle z kolejnym ważnym procesem z punktu widzenia zmian w światowym systemie żywnościowym, mianowicie z transformacją obszarów wiejskich. Urbanizacja przyczynia się do zmiany relacji miasto-wieś, przede wszystkim przez impuls dla powstawania tzw. przestrzeni urbanistyczno-wiejskiej. Jest to wiejskie otoczenie miast i dużych aglomeracji miejskich, w których dokonują się procesy gospodarcze związane z obu obszarami, a także z ich wspólną egzystencją terytorialną. Powstanie takich organizmów zmienia rolę wsi jako zaplecza miasta i dostarczyciela nie tylko surowców rolnych, ale przede wszystkim różnego rodzaju usług rekreacyjnych, krajobrazowych, kulturowych itp. Z kolei miasto staje się rynkiem zbytu dla towarów wytwarzanych na okolicznych obszarach wiejskich, miejscem edukacji, ochrony zdrowia i pracy dla wielu ich mieszkańców, a także dostarczycielem rozrywki i kultury. Umożliwia to wzrost dochodów ludności wiejskiej uzyskiwanych spoza rolnictwa, bez konieczności migracji do miasta. Migracja taka staje się dzięki temu następstwem świadomego wyboru, a nie braku alternatywy. Nie rozwiązuje to wszystkich problemów rozwojowych, ale stanowi ważną propozycję nowego podejścia do ich rozwiązywania.

Transformacja wiejska ma także znaczący wpływ na system żywnościowy, gdyż pozwala stworzyć kombinację modelu tradycyjnego i nowoczesnego, w której urbanizacja staje się szansą dla obszarów wiejskich na likwidowanie dualizmu związanego z systemem zindustrializowanym w czystej postaci dzięki wykorzystaniu lokalnego sektora rolnego „obudowanego” rozwojem lokalnej przedsiębiorczości, także w zakresie przetwórstwa wytwarzanych surowców rolnych.

Między bezpieczeństwem żywnościowym i zmianami jakościowymi w światowych systemach żywnościowych a zrównoważonym rozwojem rolnictwa występują silne interakcje. Można je analizować na czterech płaszczyznach. Postępujące procesy gospodarcze ujawniają długookresowe tendencje rozwojowe zarówno w wymiarze globalnym, jak i lokalnym. Część z nich przyjmuje postać wielkich globalnych trendów, takich jak:

- przechodzenie od gospodarki narodowej do globalnej;
- postępujący szybko proces urbanizacji;
- dokonujące się przemiany demograficzne, w tym starzenie się społeczeństw;
- rozwój technologii cyfrowych;
- wyczerpywanie się zasobów naturalnych;
- unifikacja diety i zanik bioróżnorodności w produkcji i konsumpcji żywności.

Tendencje takie tworzą określony kontekst dla zrównoważonego rozwoju determinując jego podstawowe warunki brzegowe: rozwój populacji i zmiany struktury demograficznej, rosnące dochody ludności, postęp technologiczny, nasilające się procesy urbanizacji, zmiany instytucjonalne. Z kolei warunki brzegowe kreują wyzwania, którym powinien sprostać zrównoważony rozwój gospodarki żywnościowej. Wiąże się one głównie z wyposażeniem w zasoby naturalne i dostępnością tych zasobów, stosowanymi technikami wytwórczymi, sposobami gospodarowania na wsi, prawami własności ziemi i zasadami jej użytkowania, wykorzystywaniem zasobów pracy. Sam proces zrównoważonego rozwoju rolnictwa opiera się na trzech wzajemnie powiązanych filarach, tj. wydajności zasobów, elastyczności reagowania na zewnętrzne czynniki oraz odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń. Przy tym uwzględniane być muszą nie tylko relacje typu efekt/nakład, ale przede wszystkim pozytywne i negatywne efekty zewnętrzne związane z gospodarką żywnościową. Jej zrównoważony rozwój prowadzić powinien do poprawy wyżywienia światowej populacji wyrażającej się w czterech aspektach: dostępności odpowiedniej diety w danym miejscu i czasie, dostępności ekonomicznej samej żywności, ale także aktywów służących do jej produkcji, stabilności tego dostępu w długim okresie oraz przyswajalności składników pokarmowych zawartych w pożywieniu. Usprawnienie systemu żywnościowego, dzięki bardziej efektywnej produkcji i lepszej dystrybucji wytworzonych surowców spożywczych oraz ograniczeniu strat w procesie produkcji i handlu, przyczyni się do zmniejszenia kosztów w całym łańcuchu żywnościowym, nie tylko ekonomicznych, ale także społecznych i środowiskowych. Wzajemne zależności między bezpieczeństwem żywnościowym i systemem żywnościowym prezentuje rysunek 4.

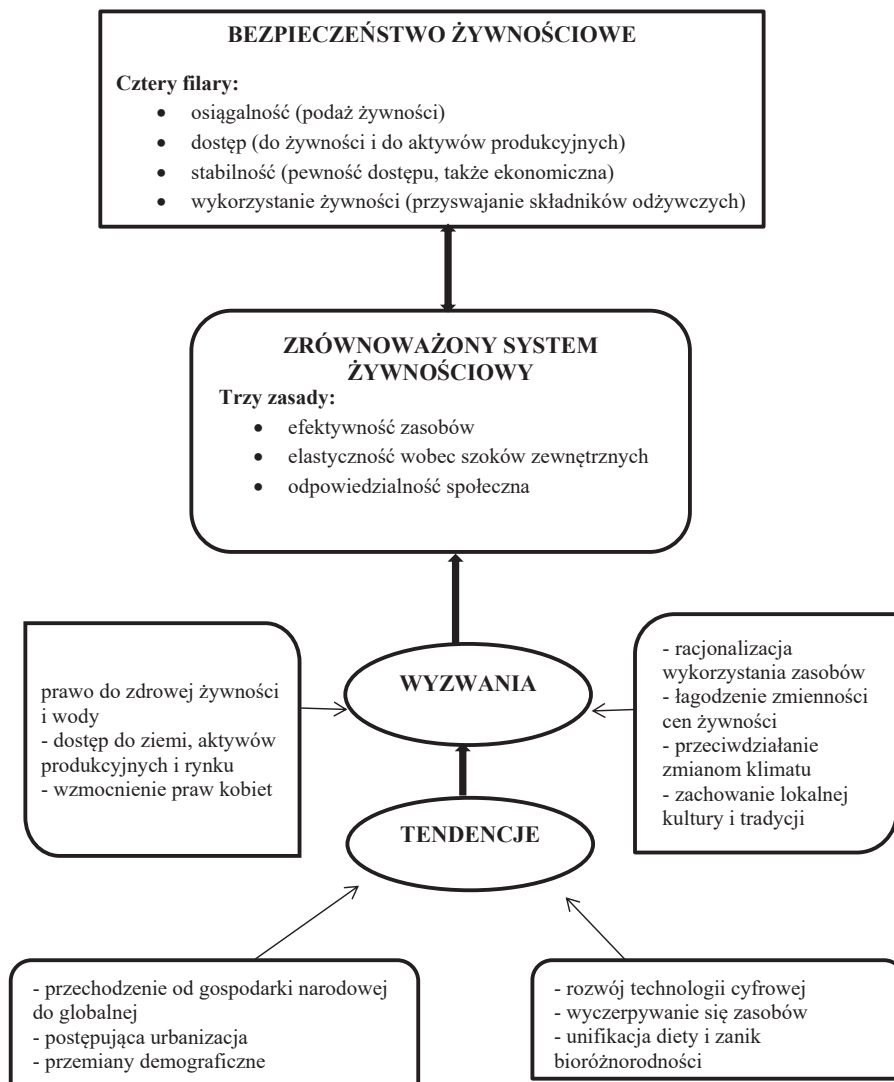
WNIOSKI

W nadchodzących dekadach potencjał industrializacji, który był głównym czynnikiem sprawczym przemian strukturalnych w światowej gospodarce w przeszłości, będzie znacząco słabszy, a dynamika wzrostu gospodarczego w przemyśle i w usługach będzie wolniejsza niż tempo przyrostu globalnej populacji oraz urbanizacji. Może to powodować, że ludzie uciekający przed bezrobociem i biedą na wsi zasilą armię bezrobotnych w miastach, przy równoczesnym oderwaniu możliwości zaspokajania potrzeb żywnościowych przez własną produkcję w gospodarstwie pomocniczym i całkowitym uzależnieniu dostępu do żywności od dochodów z pracy najemnej.

Obecny system żywnościowy nie zapewnia właściwego wyżywienia całej ludności świata, szczególnie w wielu krajach o niskim poziomie dochodów. Ma też niekorzystny wpływ na kondycję Ziemi jako planety. Dla zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego potrzebne są jakościowe zmiany tego systemu, których kierunek wyznaczają w dużym stopniu cele Agendy 2030. Ich realizacja prowadzić też będzie do zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich i będzie korzystna dla całej światowej gospodarki dzięki ograniczaniu negatywnych efektów zewnętrznych.

Rysunek 4

Relacje między systemem żywnościowym a bezpieczeństwem żywnościowym

Źródło: Na podstawie *CFS HLPE Report 10*, Rome 2016.

Działania na rzecz poprawy systemu żywnościowego muszą być prowadzone globalnie, ale ich zakorzenienie musi być lokalne i terytorialne, tzn. muszą być one dostosowane do lokalnego kontekstu kulturowego i społeczno-ekonomicznego. Wspieranie rozwoju terytorialnego i zaspokajanie lokalnych potrzeb to alternatywa dla mieszkańców wsi wobec migracji do miast. Jest to tym bardziej ważne, że przy-

szły potencjał gospodarczy miast stanowiących cel migracji wiejskiej będzie o wiele mniejszy niż w poprzednich latach. Działania takie mają też znaczenie dla kształtowania właściwego systemu żywnościowego, zdolnego do realizowania podstawowego celu, jakim jest dostarczenie ludności zdrowej i zbilansowanej diety zapewniającej odpowiednią jakość życia.

Prawdziwie jakościowe zmiany w systemie żywnościowym powinny też uwzględniać bioróżnorodność zarówno w produkcji rolnej, jak i w konsumpcji żywności. Jest ona zatracana zarówno przez zawężanie asortymentu wytwarzanych produktów rolnych, jak i przez ujednolicanie wzorców konsumpcji, promowanych przez ponadnarodowe sieci spożywcze. Są to działania trudne, wymagające partnerstwa między sektorami i podmiotami funkcjonującymi w sektorach rolno-żywnościowych dla łagodzenia konfliktów interesów, jakie występują w łańcuchach zaopatrzeniowych. Konflikty takie stanowią główną barierę w budowaniu właściwych relacji w całym systemie żywnościowym i zapewnianiu bezpieczeństwa żywnościowego mieszkańcom Ziemi.

Dr hab. prof. nadzw. IERiGŻ-PIB Grzegorz Dybowski, Instytut Ekonomiki, Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej-Państwowy Instytut Badawczy (grzegorz.dybowski@ierigz.waw.pl)

Słowa kluczowe: system żywnościowy, transformacja rolnictwa, urbanizacja, obszary wiejskie

Keywords: food system, transformation of agriculture, urbanization, rural areas

ABSTRACT

The article is aimed at identification of quality changes in global food system evoked by structural changes to the world economy.

The basic and simultaneously the primary goal of the world food system should be assuring proper nutrition for the global population. This is understood as delivery of not only adequate energy and protein, but also a diet balanced from the viewpoint of nutrients which guarantee proper physical and mental development. Despite the big progress achieved, still over 815 million people are hungry and more than 30 per cent of the world population face malnutrition or have improper diet. The increase of the global population and incomes, especially in developing countries, will create additional demand for food followed by changes in the previous diet. This will be accompanied by a limited access of agriculture to natural resources and by adverse climate changes. Structural changes in the world economy have a strong impact on the global food system. In the past, transition from agriculture-based economy to industry and then service-based economy was supported by the industrialization process. In the coming decades the potential of industrialization will be much weaker whereas the pace of urbanization will exceed the dynamic of growth in industry and service sectors.

Quality changes in the world food system will call for transformation of both agriculture and rural areas and creation of new urban-rural relationships. A new, territorial approach towards food system, will support inclusive development of cities and their rural environment as well as sustainable economy on these areas.

The method of indirect observations was used in the analysis which was based on relevant information gathered earlier by competent institutions. Data bases of the FAO, the Human Development Programme and the World Food Programme were analysed.